

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Рівненський державний гуманітарний університет

**ФІЛОСОФІЯ.
ПЕДАГОГІКА.
СУСПІЛЬСТВО**

Збірник наукових праць РДГУ

Випуск 2

Засновано у 2011 році

Рівне – 2012

УДК 1+37+316.3
ББК 87+74+60
Ф-561

Рецензенти: **Закович М. М.** – д. філос. н., професор кафедри культурології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова;

Лісова С. В. – д. пед. н., професор, директор Інституту педагогічної освіти Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янука, дійсний член АПСН;

Троян С. С. – д. і. н., професор, завідувач кафедри міжнародних відносин і країнознавства Рівненського інституту слов'янознавства Київського славистичного університету

Ф-561 **Філософія. Педагогіка. Суспільство :** Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 2. – Рівне : видавець О. Зень, 2012. – 399 с.

ISBN 978-617-601-024-1

Концепція збірника базується на науковій актуалізації методологічних засад гуманітарного знання і висвітленні духовно-практичного потенціалу наук про людину і суспільство. Розрахований на фахівців гуманітарних і соціально-політичних наук.

УДК 1+37+316.3
ББК 87+74+60

ISBN 978-617-601-024-1

© Рівненський державний
гуманітарний університет, 2012

Головний редактор:

Шугаєва Л. М. – д. філос. н., професор, завідувач кафедри філософії Рівненського державного гуманітарного університету

Редакційна колегія:

Булига І. І. – к. філос. н., доцент кафедри філософії Рівненського державного гуманітарного університету (відповідальний редактор).

Вербець В. В. – д. пед. н., професор, декан художньо-педагогічного факультету Рівненського державного гуманітарного університету.

Гон М. М. – д. політ. н., професор, завідувач кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету.

Докаш В. І. – д. філос. н., професор, завідувач кафедри соціології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Дем'янюк Т. Д. – к. пед. н., професор, завідувач кафедри теорії і методики виховання Рівненського державного гуманітарного університету, заслужений працівник освіти України.

Дичківська І. М. – к. пед. н., доцент, професор кафедри педагогіки і психології (дошкільної) Рівненського державного гуманітарного університету, член-кореспондент АПСН (відповідальний редактор).

Жилюк С. І. – д. і. н., професор, завідувач кафедри релігієзнавства Національного університету «Острозька академія»

Литвиненко С. А. – д. пед. н., професор, професор кафедри практичної психології та психотерапії Рівненського державного гуманітарного університету.

Малафійк І. В. – д. пед. н., професор, завідувач кафедри загальної і соціальної педагогіки та акмеології Рівненського державного гуманітарного університету, член-кореспондент АПСН.

Павелків Р. В. – д. психол. н., професор, академік Академії наук Вищої школи України, директор Інституту психології та педагогіки, проректор, завідувач кафедри вікової та педагогічної психології Рівненського державного гуманітарного університету, заслужений працівник освіти України, відмінник освіти України.

Пальчевський С. С. – д. пед. н., професор, професор кафедри загальної педагогіки та акмеології Рівненського державного гуманітарного університету, заслужений учитель України.

Петренко О. Б. – д. пед. н., доцент, професор кафедри вікової та педагогічної психології Рівненського державного гуманітарного університету.

Поніманська Т. І. – к. пед. н., професор, проректор з наукової роботи, завідувач кафедри педагогіки і психології (дошкільної) Рівненського державного гуманітарного університету, член-кореспондент АПСН, відмінник народної освіти України.

Постоловський Р. М. – к. і. н., професор, ректор, завідувач кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету, заслужений діяч науки і техніки України, член-кореспондент Міжнародної слов'янської академії наук, член-кореспондент АПСН.

Саух П. Ю. – д. філос. н., професор, академік Академії наук Вищої школи України, почесний академік Міжнародної кадрової академії, ректор, завідувач кафедри філософії, Житомирського державного університету імені Івана Франка, заслужений працівник освіти України.

Стоколос Н. Г. – д. і. н., професор, завідувач кафедри філософії і соціальних наук Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету.

Швецова-Водка Г. М. – д. і. н., професор, професор кафедри бібліотекознавства і бібліографії Рівненського державного гуманітарного університету.

Яроцький П. Л. – д. філос. н., професор, головний науковий спеціаліст Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України.

*Друкується за рішенням Вченої ради
Рівненського державного гуманітарного університету
Протокол № 7 від 27 січня 2012 р.*

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації:
Серія КВ № 17745-6595Р

Адреса редакції:
кафедра філософії, Рівненський державний гуманітарний університет,
вул. Остафова, 29, м. Рівне, 33027

ЗМІСТ

<i>Бабак І. В.</i>	9	Феноменологія національної та етнічної ідентичності в контексті розвитку самосвідомості особистості
<i>Докаш В. І.</i>	17	Предестинаційна есхатологія Якова Армінія
<i>Ліщук Н. Д.</i>	25	Екзистенційні мотиви вибору конфесійної належності віруючими пізньопротестантських напрямків
<i>Мельничук М. С.</i>	36	Філософсько-релігієзнавчий аналіз модернізаційних тенденцій у мистецтві сучасного протестантизму
<i>Мельничук Ю. І.</i>	46	Православна проповідь як соціокультурне надбання українського народу
<i>Мишков В. Я.</i>	57	Старообрядницька полемічна література XVIII століття та її філософський зміст
<i>Коберник Н. І.</i>	68	Соціально-культурні передумови формування світогляду Кирила і Мефодія
<i>Руденко Н. М.</i>	78	Проблема не насилля в християнстві
<i>Шугаєва Л. М.</i>	85	Основні тенденції розвитку релігій у глобалізованому світі
<i>Шамсутдинова-Лебедюк Т. Н.</i>	95	Сучасні взаємовідносини чоловіка й жінки в ісламі
<i>Шевчук К. С.</i>	107	Основна проблематика творчості Георгія Челпанова Київського періоду

Педагогіка

<i>Вербець В. В.</i>	121	Феноменологічні засади духовності студентської молоді
<i>Дзюбишина Н. Б.</i>	133	Реформування освіти у контексті чеського національно відродження (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)
<i>Доманюк О. М.</i>	143	Форми роботи дошкільного навчального закладу та сім'ї з проблеми соціального розвитку дітей дошкільного віку у теорії та практиці дошкільної освіти
<i>Кокарева А. М.</i>	153	До проблеми особливостей організації навчального процесу в умовах кредитно-модульної підготовки
<i>Литвиненко С. А., Павелків К. М.</i>	160	Формування рефлексивної культури у професійно-педагогічній підготовці майбутнього вчителя
<i>Мисик І. Г.</i>	170	Об особенностях института непрерывного образования в Украине
<i>Мишкарьова С. В.</i>	185	Організаційні засади діяльності православних братств у Західній Україні у міжвоєнний період 1921-1939 рр.
<i>Нечипорук Л. І.</i>	194	Діалог у комунікативній діяльності особистості як соціальна вимога XXI століття
<i>Пальчевський С. С.</i>	204	Проблеми змісту освіти у світлі її сучасної філософії

<i>Петрук Л. П.</i>	212	Формування мисленнєво-мовленнєвої культури фахівців гуманітарного профілю у процесі вивчення курсу «Риторика»
<i>Руденко В. М.</i>	220	Педагогічна рефлексія культури в умовах глобалізації освіти
<i>Смолінчук Л. С.</i>	230	Роль і місце тестування у системі методів оцінювання якості освіти
<i>Сорочинська Т. А.</i>	237	Формування засад моральної культури радянського вчителя у педагогічних закладах Рівненщини (1939-1950-ті рр.): історико-педагогічний дискурс
<i>Тадєєва І. М.</i>	247	Виховання гуманних якостей обдарованих дітей молодшого шкільного віку
<i>Тимочко І. Б.</i>	258	Створення народних бібліотек-читалень як один із напрямків просвітницько-громадянської діяльності православних братств Волинського краю (друга половина XIX – початок XX століття)

Суспільство

<i>Гон М. М.</i>	269	Особливості формування української історичної пам'яті в час демократичного транзиту
<i>Грипич С. Н.</i>	286	Інформатизація сучасного суспільства: стан, проблеми, перспективи
<i>Десятничук І. О.</i>	298	Свобода слова та вплив громадської думки у Чехословаччині періоду «Празької весни»

<i>Лукомська О. І.</i>	310	Державні важелі регулювання банківської інвестиційної діяльності в Україні
<i>Павелків Р. В.</i>	324	Розуміння морального розвитку особистості у руслі психологічної парадигми
<i>Пержун В. В.</i>	339	Соціальна солідарність як чинник консолідації українського суспільства
<i>Ступницька Н. І., Ступницький В. В.</i>	350	Філософія теледозвілля як відображення української економіки
<i>Филипович Л. О., Гаврілова Н. С.</i>	360	Релігійна освіта в Україні: стан і перспективи
<i>Шкрібляк М. В.</i>	373	Історіософський аналіз архівних джерел про роль та місце «світського елемента» у суспільно-релігійних процесах Берестейського та Постберестейського періодів
<i>Ямницький В. М.</i>	388	Духовність особистості: психологічний підхід

УДК 808.5(07)

Петрук Л. П.

ФОРМУВАННЯ МИСЛЕННЄВО-МОВЛЕННЄВОЇ КУЛЬТУРИ ФАХІВЦІВ ГУМАНІТАРНОГО ПРОФІЛЮ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ КУРСУ «РИТОРИКА»

У статті розкрито теоретико-методологічні основи процесу формування мисленнєво-мовленнєвої культури фахівців гуманітарного профілю в процесі вивчення древньої класичної науки риторики, яка становить фундамент професіоналізму вчителя, юриста, політика, дипломата, журналіста, менеджера.

Ключові слова: мисленнєво-мовленнєва культура, комунікативна культура, риторика, риторична особистість, фахівці гуманітарного профілю.

В статье раскрыты теоретико-методологические основы процесса формирования мыслительной и речевой культуры подготовки специалистов-гуманитариев в процессе изучения древней классической науки риторики, которая составляет фундамент профессионализма учителя, юриста, политика, дипломата, журналиста, менеджера.

Ключевые слова: мыслительная и речевая культура, коммуникативная культура, риторика, риторическая личность, специалисты гуманитарного профиля.

The article deals with the theoretico-methodological basis of the process of formation of linguistic culture of the specialists of humanities during the process of studying rhetoric, the ancient classical branch of science, which is the basis of the professionalism of the teacher, lawyer, politician, diplomat, journalist and manager.

Key words: linguistic culture, communicative culture, rhetoric, rhetorical personality, specialists in humanities.

Постановка проблеми. Процеси гуманізації та демократизації суспільного життя в Україні посилюють інтерес до проблеми формування особистості риторичного типу, яка б володіла мистецтвом яскравого самостійного мислення,

переконуючого мовлення, комунікативною культурою у різних сферах суспільного життя.

Починаючи з 70-90-х рр. ХХ ст. у сучасній науці з'являється тенденція до повернення на авансцену древньої класичної науки риторики, предметом вивчення якої є публічне мовлення та закони управління мисленнєво-мовленнєвою діяльністю людини. Ця тенденція є цілком закономірною, адже зростання демократичних засад суспільного життя сприяє виникненню громадської потреби у людях особистісного складу (політичних діячів, публіцистах, соціальних педагогах, менеджерів). Помітний поштовх у відновленні риторики в останні два-три десятиліття зробила активізація таких наук як стилістика, лінгвістика, психолінгвістика, соціальна психологія, культура мовлення. Це дуже позитивний факт. Однак, незважаючи на різноплановість цих наук, кожна з них все-таки вивчає одну із граней формування мовної особистості. Розв'язати комплексно проблему формування мовної особистості не обійтися без досягнень класичної риторики, яка виконує роль синтезатора і створила певний ідеомовленнєвий цикл, який на кожному витку історії переосмислювався і збагачувався за рахунок розвитку суміжних наук.

Концепція дослідження: Концептуальні основи виховання риторичної особистості були закладені ще в часи античності такими видатними філософами-ораторами як: Сократом, Платоном, Аристотелем, Цицероном, Квінтіліаном. Відповідно ними і був сформульований ораторський ідеал, в основу якого покладено такі провідні риси як: культ гарного слова, інтелект, мудрість, поміркованість, моральність та громадянська мужність оратора. Під поняттям "ритор-оратор" в ті часи розуміли учителя практичного красномовства, кваліфікація якого дозволяла йому успішно навчати мистецтву красномовства у школах риторики.

Своєрідне трактування дана проблема отримала у вітчизняній психолого-педагогічній науці такими відомими вченими як: Л.С. Виготським, С.Л. Рубінштейном, О.М. Леонтьєвим, К.С. Станіславським. У 20-30-х роках ХХ століття українські та інші педагоги-вчені розвивали ідею максимально ефективно виконавської ораторської діяльності педагогів з метою розв'язання педагогічних завдань. Педагогі-

теоретики В.О. Голубцов, М.А. Рибнікова поєднали словесну і педагогічну діяльність з ухилом у розумінні мистецтва живого слова як педагогічного інструменту навчання. Н.К. Крупська, К.В. Луначарський, А.С. Макаренко, В.О. Сухомлинський розширили цей взаємозв'язок на рівні ієрархії: мистецтво слова – виховання творчої особистості, що відповідає сучасним поглядам дослідників на виховання риторичної особистості педагогічних та гуманітарних кадрів України, про що йдеться, зокрема, у дослідженнях професора А.І. Капської, О.А. Юніної, Г.М. Сагач та інших.

Гіпотеза дослідження базується на припущенні думки про те, що мотиви, інтереси та здібності студентів до оволодіння культурою мислення та культурою мовлення динамічно змінюються, оптимізуються при якісному засвоєнні курсу “Риторика” у вищих навчальних закладах.

Завдання дослідження полягає в обґрунтуванні необхідності і важливості вивчення у вищих навчальних закладах гуманітарного профілю древньої класичної науки риторики, метою якої є формування особистості з високим рівнем розвитку мисленнєвої, мовленнєвої та комунікативної культури.

Система вищої освіти є однією з основних форм соціалізації особистості, бо саме у вузі процес соціалізації набуває більш яскравого визначення, завдяки залученню студентів у різноманітні види навчально-громадської діяльності. Вища школа покликана закріпити у поколіннях об'єктивний досвід людства і формувати риси майбутнього громадянина. Вирішити це стратегічне завдання закладам вищої освіти допоможе сьогодні така важлива інтегрована наука як риторика, яка налічує 2,5 тис. років своєї писемної історії, виникнувши у частині рабовласництва у Стародавній Греції і Римі і своїм єдиним призначенням мала вплив на розум і волю громадян засобами живого слова. Однак з часом риторика розвинулась у багатоаспектну і багатогалузеву науку, яка зродила з свого лона гроно інших наук, таких як: логіка, філософія, граматики, поетика, етика і естетика. Сьогодні риторика становить фундамент професіоналізму майбутнього вчителя, юриста, політика, дипломата, менеджера та багатьох інших фахівців-гуманітаріїв. Предметом її вивчення є «закони про управління

мисленнево-мовленнєвою діяльністю людини, тобто закони, які визначають ефективність цієї діяльності» [8, с. 53-54], – зазначає професор риторики Сагач М.Г. Риторика – це наука лінгвістична, тобто мовознавча, яка базується перш за все на знанні мови, яка підносить людину над світом природи, виділяє її як інтелектуалізований феномен, який здатний пізнавати, освоювати і творити світ. Саме мова дає людині можливість реалізувати себе як духовну особистість, ідентифікувати з власним Я, колективом, суспільством, нацією.

Традиційно риторику сприймають як науку про красномовство. Однак у сучасному мовознавстві з'явилося поняття «дискурсивна» риторика, тобто риторика дискурсу, як щоденного мовного спілкування у соціумі. Сучасна риторика виходить далеко за межі публіцистичних промов і має широке застосування у найрізноманітніших ситуаціях мовного спілкування, що дає їй перспективу широкого застосування у нинішньому українському суспільстві.

Мова – це не просто засіб спілкування, мова – це дар розуму і серця, яким потрібно користуватися майстерно. Залежно від того, що говорити і кому, риторика ставить перед оратором проблему: як говорити, для чого і де. Найкраще про завдання риторики сказав ще у XIX ст. професор Кошанський М.Ф.: «Мета загальної риторики полягає у тому, щоб розкриваючи джерела винайдення думки, розкрити всі здатності розуму, щоб показуючи нормальне розташування думок, дати розумові і моральному почуттю відповідне спрямування – навчити виражати тендітне, збудити, посилити в думках учнів живу любов до всього благородного, великого і прекрасного» [6, с. 3].

Головним завданням, яке покликана вирішувати «Риторика» як навчальна дисципліна у вищих навчальних закладах, які готують фахівців гуманітарного профілю: педагогів, політологів, юристів, журналістів, менеджерів є підготовка особистості риторичного типу, основу якої складають такі компоненти як: культура мислення, культура мовлення, техніка мовлення, культура спілкування з аудиторією. Всі ці компоненти разом взяті є своєрідною візитною карткою людини, якщо сюди ще додати її зовнішній вигляд.

Культура мислення у риториці перш за все базується на знанні та вмілому застосуванні основного базового закону риторики – концептуального, який формує і розвиває у людини вміння всебічно аналізувати предмет дослідження і вибудовувати систему знань про нього. Дотримання цього закону означає, що усім етапам підготовчої роботи до виступу мають передувати задум, ідея і створення концепції для реалізації цієї ідеї. Якщо людина дотримується цього закону, то він привчає її до організованого мислення, спрямовує її до мети обміркованою дорогою, убезпечує від необдуманих вчинків. Людина привчається мислити не розсіяно, а концептуально, тобто зібрано і зосереджено в одному напрямку. Вироблення концепції є дуже важливим етапом і потребує послідовності таких дій як:

1. Обрання предмета розмови і вироблення свого бачення;
2. Формулювання проблеми або виділення окремих важливих питань;
3. Вивчення стану проблеми в науковій, суспільно-політичній, фаховій чи художній літературі, ознайомлення з чужим досвідом;
4. Критичне осмислення власних напрацювань з обраної проблеми і науково-літературних відомостей про неї. На завершальному етапі вироблення концепції відбувається осмислення і переосмислення свого і чужого досвіду, власний досвід збагачується чужим, обираються вихідні і методологічні позиції, формуються теоретичні або загальні положення змісту, концепти. Це означає, що концепція виступу є.

Наступним етапом у підготовці промови є текстотворення, тобто надання думкам дієво-словесної форми. У риториці це називається елокутивною роботою. Такої форми власного мовлення можна досягти знаючи комунікативні функції мови та працюючи над культурою власного мовлення. Культура мовлення зростає по висхідній лінії: 1) орфографічно-пунктуаційна грамотність → 2) стилістична виразність → 3) художня майстерність. Основними ознаками комунікативного мовлення є: його правильність, логічність, доцільність, точність, виразність, ясність, естетичність. Першою умовою логічності мовлення є

логічність мислення, логічність міркувань як етапів розгортання думки. Вміння дисциплінувати своє мислення, міркувати послідовно, спиратися на попередні етапи думання, розвивати наступні, шукати джерела і причини явищ, висувати положення (тези), давати обґрунтування і пояснення фактам, вмотивовувати висновки – все це необхідні умови логічності мовлення, про які йшлося вище, а отже, і високої його культури, адже без культури думання не може бути культури мовлення. Видатний український письменник Олесь Гончар писав: «Убога стилістика найчастіше є продовженням убогої думки».

Умовою ефективної реалізації мовної комунікації є встановлення контакту промовця і аудиторії, тобто інтелектуального й емоційно-вольового взаєморозуміння. Контакт може налагодитися сам собою, якщо інтереси промовця з аудиторією гармонічно поєднуються. В інших же випадках від оратора вимагаються додаткові зусилля, які пов'язані з чітким керівництвом власною поведінкою, корекцією підготовленого матеріалу до виступу та керівництвом поведінкою аудиторії.

У Рівненському державному гуманітарному університеті курс «Риторика» вивчається студентами спеціальності «Політологія» та спеціальності «Педагогіка та методика середньої освіти. Історія» з 2002-2003 навчального року. Зміст програми з риторики передбачає таку структуру: 1) історія риторики; 2) наукові основи риторики; 3) практична риторика.

Програмний матеріал з риторики по етапах розподілений за принципом цілісності та концентричності, що передбачає нарощування, поглиблення, розширення знань та умінь у загальній системі розвиваючої освіти гуманітарного спрямування. Незначний досвід з вивчення курсу «Риторика» на зазначених спеціальностях дає підставу стверджувати, що лише 10% студентів виявили хороший рівень володіння усним словом. Власні спостереження показали, що студенти потребують серйозної ораторської підготовки, бо не завжди володіють умінням вести демократичну дискусію, полеміку; у спілкування часто інтровертні, не комфортно почувають себе тоді, коли треба аргументовано відстояти свою думку, особливо у нестандартних ситуаціях; часто уникають публічних виступів, бо у них слабо

розвинені навички та уміння спонтанного імпровізованого монологічного мовлення.

Зміст роботи викладача з даної дисципліни в кінцевому результаті зводиться до того, щоб навчити студентів:

- вести розгорнутий монолог (лекцію, тощо з фахової проблематики);
- вести ефективну конструктивну бесіду на будь-яку тему;
- володіти полемічним мистецтвом (диспут, полеміка, дискусія);
- володіти етикою оратора;
- виробити індивідуальний ораторський стиль.

Значну роль у формуванні перерахованих умінь студентів відіграють практично-семінарські заняття з риторики з використанням таких активних методів та форм роботи як: рольові та ділові ігри, розв'язання ситуативних завдань, творчі конкурси мікрОВиступи на задану тему, виступи-імпровізації, риторичний аналіз та оцінювання промов своїх колег, метод тестування, “круглі столи”, диспути та інше.

В цілому, система підготовки риторичної особистості передбачає такі етапи як:

1. Засвоєння основних вимог до ораторської творчості через визначення її місця у професійній діяльності;
2. Формування необхідних практичних умінь з метою виголошення промов різного жанру, виду і спрямування з використанням елементів педагогічної майстерності;
3. Виявлення у собі умінь автодидактизму та саморефлексії.

Варто зазначити, що мотиви, інтереси та здібності студентів до оволодіння ораторським мистецтвом, мисленнево-мовленнєвою культурою динамічно змінюються, оптимізуються при паралельному вивченні дисциплін психолого-педагогічного спрямування, стилістики та культури мовлення, виразного читання, методики викладання фахових дисциплін та інших. Набуті ораторські навички та вміння молоді люди можуть у майбутньому застосувати у таких сферах як: навчально-пізнавальній, професійно-педагогічній, громадсько-політичній, культурно-просвітницькій.

Нажаль, вивчення курсу «Риторика» здійснюється не на всіх педагогічних спеціальностях. Певною мірою цю прогалину заповнюють дисципліни психолого-педагогічного циклу, хоча введення цієї дисципліни до навчального плану було б доцільним і цілком оправданим, що в свою чергу створило б більш сприятливий ґрунт для особистісного розвитку, полегшуючи соціалізацію молодого фахівця в умовах формування ринкових відносин.

Висновки. Як бачимо, відновлення класичної риторики у сучасних умовах має філософсько-педагогічне спрямування і базується на розвитку розумової активності людини, активізації її самостійного діалектичного і практичного мислення, формуванні навиків комунікативної культури. Очевидним стає той факт, що риторика, яка переймається проблемами впливу мислення і мовлення на свідомість та буття людини, має по праву стати важливим інструментом гармонізації людських стосунків і людського життя вцілому.

Список використаних джерел і літератури

1. Александров Н.Д. Риторика / Н. Д. Александров. – М. : ЮНИТА-ДАНА, 1992. – 583 с.
2. Античная риторика. – М. : МГУ, 1978. – 355 с.
3. Знаменитые греки и римляне. – СПб. : Эпоха, 1993. – 487 с.
4. Иванов И.Ф. Искусство диалога или беседы о риторике / И. Ф. Иванов. – Пермь, 1992. – 234 с.
5. Капська А., Сагач Г. З історії розвитку мистецтва красномовства / А. Капська та ін. //Педагогіка і психологія. – 1995. – № 2. – 252 с.
6. Кошанский М.Ф. Общая риторика / М. Ф. Кошанский – СПб, 1836.
7. Мацько Л.І., Мацько О.М. Риторика ./Навч. посіб. – К., Вища шк., 2003. – 311 с.
8. Сагач Г.М. Золото слів / Г. М. Сагач. – К. Райдуга, 1998. – Ч. 1. – 285 с.
9. Сагач Г., Юніна О. Загальна риторика / Г. Сагач та ін. – К. Знання, 1992. – 142 с.